

Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (893-389 / 711-999) Semerkant Tarihi

Osman Aydınlı, İstanbul : İSAM Yayınları, 2011, 596 s.

Samet SAZAK²

İslam medeniyetinde tarih yazıcılığı hicri ikinci asırdan itibaren sahabe ve tabiin tarafından Siyer ve Meğazi eserleri başta olmak üzere, Cahiliye Çağı Tarihi, Ensab, Tabakat ve Fütuh alanındaki eserlerin yazılmasıyla başladı. Hz. Peygamberin hayatını anlatan ilk eserler ayrıca Mekke, Medine ve Cahiliye çağını anlatan konulara da yer verdi. Raşit halifeler devrinde yapılan fütuhatlar ve yeni medeniyetler şehir tarihi yazın türünün ortaya çıkmasında etkili oldu. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in valilerle yaptığı yazışmalar ve bilgilendirmelerden de anlaşılacağı üzere Müslümanlar yeni bölgeleri merak etmiş, her açıdan incelemiş ve rapor veren mektupları üst makamlara iletmışlerdir. Ayrıca Müslümanlar için büyük önem taşıyan Haremeyn şehirleri Mekke ve Medine hakkında tafsilatlı bilgileri yazma ihtiyacı açık bir şekilde hissedilmiştir.

Şehir tarihleri, sahabe ve tabiin döneminde başlayan İslam tarih yazıcılığı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Şehir tarihi eserleri, genellikle belirli bir şehir veya bölgenin coğrafi durumu, iklim ve toprak yapısı, fetih şartları ve burada yaşayan önemli ilim adamları hakkında kapsamlı bilgiler verir. Ayrıca bu eserler askeri, siyasi, içtimai, iktisadi ve ilmi alanlarda olduğu kadar konu edilen bölgenin yolları, köprüleri, kuyuları, kaleleri, sarayları ve mescitleri hakkında da zengin bir muhtevaya sahiptir. İlk şehir tarihleri Müslümanlar için ayrı bir öneme haiz olan Mekke, Medine ile başlamış; fütuhatlara göre Mısır, Endülüs, Irak ve Suriye ile devam etmiştir. Batı Türkistan ve Orta Asya bölgelerine hicri ikinci asırdan itibaren hâkim olmaya başlayan İslam ordusu Kuteybe b. Müslim komutanlığında burada yeni bir medeniyet te'sis etmiştir. Çoğunlukla Türkler'in yaşadığı bu bölge zamanla İslamlaşmış ve yeni bir medeniyete kapı açmıştır.

² Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi.

Bu bölgenin en önde gelen ve günümüz Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kısımlarında yer alan Semerkant şehri Türk-İslam medeniyetinin sentezlendiği, 2700 yıldan daha fazla bir tarihe sahip en kadim yerleşim yerlerinden birisidir. Doğu'nun Roma'sı olarak da adlandırılan bu şehir dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Müslümanlar tarafından Mâverâünnehir olarak adlandırılan bölgenin en önemli şehirlerinden biri, hatta çoğu zaman bölgenin yönetim merkezi olan Semerkant, Türkler'in İslam'la tanıştığı mekânlardan biri olmuş ve önemli birçok İslâm âlimi bu şehirden zuhur etmiştir.

İpek yolu ticareti üzerinde stratejik bir öneme sahip olan Semerkant şehri, bölgenin yerli halkı Soğdu tüccarların da katkılarıyla orta zamanların en önemli ticaret merkezlerinden birisi olup birçok kültür ve medeniyetin buluştuğu ve neşvünema bulduğu bir yer olmuştur. Mesela Çin kültür ve medeniyetinin mahsulleri olan kâğıt ve ipek gibi ürünlerin dünyanın diğer bölgelerinde tanınmasını sağlayan bu şehir, İslam medeniyetinin ilim ve kültür yönünden gelişmesine de büyük katkıda bulunmuştur.

Semerkant, Buhara, Taşkent, Hocent, Kiş, Tirmiz, Şaş ve Kaşgar gibi Orta Asya Türk İslam şehirleri Türkler'in İslamlaştığı ve köklerinin dayandığı mühim şehirlerdendir. 1991 yılında Sovyet rejiminin çökmesi ile birlikte içinde buldukları Türk Cumhuriyetleri ile birlikte bağımsızlığını kazanan bu şehirler yeniden ön plana çıkmaya başlamışlardır. Ülkemizde son dönemlerde şehir tarih yazımıyla alakalı önemli çalışmalar yapılmış olsa da bu konuda hâlâ büyük bir boşluk göze çarpmaktadır. Özellikle Orta Asya Türk-İslam şehirleri hakkında ülkemizde yapılan değerli birkaç çalışma dışında bu bölge, ciddi araştırmacılar bekleyen önemli alanlardan biridir.

Bu bölge ile ilgili yapılan önemli çalışmalardan birisi, Orta Asya üzerine çalışmalarıyla bilinen değerli araştırmacı Osman Aydın'ın Semerkant şehir tarihi üzerine yaptığı doktora çalışmasıdır. İSAM Yayınları tarafından İstanbul'da 2011 yılında, *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi* ismiyle yayınlanan bu eser, Miladi XI. asra kadar Semerkant tarihini büyük ölçüde aydınlatmıştır. Eserin bölümleri şu şekilde sıralanmıştır:

Önsöz, Giriş, I. Bölüm: Siyasi ve Askeri Tarih, II. Bölüm: İktisadi Durum, III. Bölüm: İlmi ve Kültürel Hayat, IV. Bölüm: Sosyal Hayat, Sonuç, Kaynakça, Dizin.

Semerkant hakkında en kapsamlı ve titiz çalışmayı yapan Osman Aydınli eserinin önsözünde, bu çalışmayı yapmaya sevk eden âmillerin başında şehrin siyasi, ekonomik ve kültürel olarak zengin bir tarihi birikime sahip olmasının etkili olduğunu belirtmiştir. Bu zenginliğin daha önceki medeniyetlerde olduğu gibi İslâm (özellikle Samaniler) döneminde nasıl meydana geldiği ve çeşitli ilim dallarında yetişen büyük mütefekkirlerin hangi alt yapıyla bu özelliklere haiz oldukları araştırmanın çıkış noktası olmuştur.

Aydınli, son yarım asırda ilim dünyasında şehir tarihlerine ilginin giderek arttığını, Orta Asya şehirlerinin de çalışma konusu olarak bu ilgiden nasibini aldığını ve özellikle Özbekçe ve Rusça çalışmaların yapıldığını belirtmiştir. Ancak bu çalışmaların daha çok İslam öncesi döneme ait olduğunu vurgulayan yazar, gerek kaynak eksikliğinden kaynaklanan gerekse başka sebeplerden dolayı Arap fetihlerinden Timur dönemine kadar bölgeyle ilgili yaklaşık yedi asırlık bir dönemin pek çalışılmadığını belirtmiştir. Kendisi ise, Semerkant hakkında kaynakların eksikliğine rağmen gerek umumi İslam tarihleri gerekse coğrafya, ensab ve Maverâünnehir ile ilgili yazılmış diğer bir takım şehir tarihlerinden de hareketle Semerkant'ın İslam döneminin ilk üç yüzyılını titizlikle incelemiş ve bu güzel çalışmayı ortaya çıkarmıştır.

Eserine uzun bir giriş bölümüyle (s. 19-178) başlayan yazar “Kaynaklar ve Araştırmalar” başlığıyla, eseri yazarken kullandığı bölge ile ilgili coğrafya eserleri, genel tarihler, şehir tarihleri, ensab-tabakat ve ansiklopedik eserler hakkında şümulü bilgiler vermiştir. Ayrıca aynı yerde çalışmasında azami derecede istifade ettiği Türkçe ve diğer dillerde bölge ile ilgili yazılmış araştırma eser ve makalelere de değinmiştir. “Coğrafi Durum” başlığıyla, Maverâünnehir ve Soğd bölgesinin sınırları ve Semerkant bölgesinin coğrafi yapısı ile Semerkant'ta bulunan yerleşim birimleri tek tek açıklanmıştır. Bölgenin can damarı olan Soğd veya bugünkü adıyla Zerefşan nehri hakkında açıklamalardan sonra bölgenin iklimi hakkında bilgiler verilmiştir. “Semerkant Şehri” başlığıyla şehrin ismi, kim tarafından kurulduğu ve ilk kuruluşu hakkında tespitlerden sonra şehrin topoğrafyası; dış sur ve varoşlar, kaleler, şehirde

bulunan mahalleler, sokaklar ve diğler yer isimleri titiz bir çalışmanın ürünü olarak belirlenmiştir. “İslam Fethine Kadar Semerkant Tarihi” başlıklı giriş bölümünün son kısmında ise kuruluşundan itibaren İslam dönemine kadar şehrin tarihi derli toplu bir şekilde özetlenmiştir. Bu başlık altında önce ilk devirlerden Büyük İskender dönemine kadar Soğd ve Semerkant tarihi aktarılmış, ardından büyük İskender’in Semerkant’ı istilası ve Grekler’in epey bir süre Semerkant ve çevresine sahip olmasından bahsedilmiştir. Daha sonra sırasıyla bölgeyi ele geçiren Büyük Yüeh-chihler, Kang-chüler, Kuşanlar, Himyeriler, Kionitler, Eftalitler, Göktürkler ve Çinliler’in bölge hâkimiyetinden bahsedilmiştir. Son olarak da Müslümanlar bölgeye gelmeden hemen önce, başlarında Türk hanedanların bulunduğu müstakil şehir devletlerin bölgeye hakim olduğu ve hepsinin Semerkant’ta oturan Soğd Yabgusu’na bağlı oldukları anlatılmıştır.

“Siyasi ve Askeri Tarih” üst başlığıyla başlayan birinci bölüm (s. 179-348) Semerkant’ın Emeviler, Abbasiler ve Sâ mâniler dönemi hakkında bilgiler verir. Üç kısımdan oluşan bu bölümün birinci kısmında Hz. Osman döneminde bölgeye yapılan birkaç fetih teşebbüsüyle birlikte Emeviler döneminde Mâverâünnehir bölgesine düzenlenen ilk seferlerden bahsedilir. Semerkant’a düzenlenen ilk seferler başlığıyla Said b. Osman ve Selm b. Ziyad’ın seferleri hakkında açıklamalar yapılmıştır. Arap-İslam ordularının en meşhur komutanlarından Kuteybe b. Müslim’in büyük bir muhasaradan sonra Soğd İhşid’i Gürek’i yenilgiye uğratıp Semerkant’ı kesin bir şekilde fethetmesi (h.93/m.712) detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca bu bölümde Kuteybe b. Müslim’in Semerkant’ı fethiyle birlikte bölgedeki etkinliğine ve Müslümanların Çin’e kadar ulaşmasına değinen yazar, bölgeyle alakalı olarak Emevî hanedanı hakkında da bilgiler vermiştir. Râşid halifelerin beşincisi olarak gösterilen büyük Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz’in Mâverâünnehir ve Semerkant siyasetini ayrı bir başlıkla aktaran yazar bu dönemde fetihlerin durdurulup fethedilen yerleri İslamlaştırma politikasının nasıl olumlu sonuçlar verdiği ve o dönemde bölgedeki imar faaliyetlerinden bahsetmiştir. Daha sonra Emevi Horasan valilerinin bölge halkına verdikleri sözlerde durmamaları sebebiyle Mâverâünnehir’de bulunan Türkler ve Soğdlular ile yaptıkları savaşlar ve Semerkant’ın iki yıl boyunca çıkan ayaklanmalar sebebiyle nasıl elden çıktığı ve çekilen acılar anlatılmıştır. Ardından Nasr b. Seyyar’ın Horasan valiliği

esnasında Semerkant'ın tekrar ele geçirilmesi ve bölgede başlayan Abbasi propagandaları aktarılmış, ardından Emeviler'in yıkılışı ile bölgenin Abbasi hakimiyetine geçmesinden bahsedilmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında Abbasiler döneminde Buhara, Semerkant ve diğer Soğd halkının Abbasi idaresine karşı ayaklanmaları, İslam ordularıyla Çin ordusunun ilk ciddi savaşı olan Talas savaşının detayları ve bu savaşın Türkler'in İslamlaşmasındaki önemi vurgulanmıştır. Emeviler'in Arap milliyetçiliği tavrından bunalan Mâverâünnehir halkının Abbasiler'in göstermiş olduğu hoşgörülü tutum ve mantıklı siyasetin faydaları da bu bölümde aktarılmıştır. Ardından Abbasi Devleti'ni uzun süre uğraştıran Rafi' b. Leys isyanına ve bu isyanı bastırmak için gösterilen çaba ve mücadeleye, Me'mun'un Horasan valiliği döneminde halka karşı iyi davranılması ve iyi bir yönetim ortaya konulması dolayısıyla isyanların azalmasına ve İslâm ordusunun Semerkant'ı tekrar ele geçirerek isyanlara nasıl son verildiğine vurgu yapılmıştır.

Birinci bölümün son kısmında ise Sâ mâniler dönemi başlığıyla Samanoğulları'nın menşei ve Mâverâünnehir-Semerkant idaresine getirilmeleri anlatılmıştır. İran menşeli soylu bir hanedana mensup Sâ mân-hudât'ın dört oğlu'nun Rafi' b. Leys isyanını bastırmada ve Me'mun'un halife olmasındaki etkileri dolayısıyla Semerkant ve diğer Mâverâünnehir şehirlerine yönetici olarak atandıkları ve Sâ mânî Devleti'nin nasıl kurulduğunu anlatan yazar, devletin yönetim merkezi önceleri Semerkant iken İsmail b. Ahmed döneminde başşehirin nasıl Buhârâ'ya taşındığı, Sâ mâniler'in kendi içindeki çekişmeler ve civar hânedanlarla olan mücadelelerini aktarmıştır. Karahanlılar tarafından Semerkant'ın ele geçirilişi, son Sâ mânî hükümdarı İsmail b. Nuh'un yeniden devleti diriltmek için Semerkant civarındaki faaliyetleri ve Sâ mâniler'in tarih sahnesinden nasıl çekildiği anlatılarak bu bölüm bitirilmiştir.

İkinci bölümde (s. 349-386) Semerkant'ın bütün yönleriyle "İktisadi Durumu" incelenmiştir. Öncelikle Semerkant'ın Orta Asya'daki konumu, stratejik bir mevkiye sahip olması, doğuda Çin'den gelen İpek Yolu, kuzey ve kuzeydoğuda Türk ülkelerinden gelen Kürk yolu, güneyde Hindistan ve Afganistan'dan gelen Baharat Yolu, batıda ise Merv ve Buhara üzerinden İran'dan gelen çok önemli ticaret yollarının kesişim noktasında olduğu vurgulanmıştır. Semerkant şehrinin jeopolitik konumunun iktisadi hayata etkisi, Soğdlular'ın

İpek yolu ticaretine hâkim olması ve ticarî başarılarla sahip olmaları iktisadi yönden şehrin önemini ortaya çıkarmıştır. Bölgede kullanılan paralar, Semerkant'ta üretilen kağıt ve kumaş ve bunların benzerlerine üstünlükleri, ayrıca diğer endüstri ve imalat ürünleri hakkında da bolca malumata yer verilmiştir. Ayrıca yazar, yapılan arkeolojik araştırmalara binaen bölgenin eski tarihlerden itibaren tarım ve hayvancılıkta da büyük mesafeler kat ettiğini ortaya koymuştur. Bugünkü adıyla Zerefşân olan Soğd nehrinden insanların büyük ölçüde verimli bir tarım için nasıl yararlandığı ortaya konulup, o gün bölgede çıkarılan madenlere de değinilerek ikinci bölüm sonlandırılmıştır.

Üçüncü bölümde (s. 387-474) "Semerkant'ın İlmî ve Kültürel Hayatı" işlenmiştir. İlk olarak İslam öncesi bölgede yaşamış olan Soğdlular'ın kültür ve medeniyeti hakkında bilgi verilmiş ve bölgede kullanılan Soğdça, Arapça ve Farsça gibi yazı ve konuşma dilleri incelenmiştir. Ardından İslamî ilimlerin bölgede gelişmesinde Sâmânî hükümdarlarının katkısı, şehrin ticaret yollarının kesişme noktasında bulunması sebebiyle canlı olan ticarî hayattan ilim ehlinin istifade etmesi, kağıt üretiminin İslam dünyasında ilk bu bölgede başlaması gibi amillerin etkili olduğunu kaydeden yazar, Semerkant'taki cami, mescid ve medrese gibi ilim merkezleri hakkında da doyurucu bilgiler vermiştir. "Semerkantlı Âlimler" başlığıyla Semerkant ve bu şehre bağlı diğer yerleşim birimlerinde yaşayan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi alanların yanında dil, tarih ve coğrafya gibi diğer ilim dallarında da yetişen İslam âlimleri elde var olan bilgiler dâhilinde tanıtılmıştır. Ayrıca bu bahsedilen ilim dallarının Semerkant'taki gelişme süreci, İslâm ilim ve kültür dünyasına katkıları ve şehrin ilmî çalışmalarda nasıl büyük bir seviyeye yükseldiği özellikle vurgulanmıştır. Bu bölüm, Semerkantlı âbid ve zâhidler hakkında verilen bilgiyle son bulmuştur.

Eserin dördüncü ve son bölümü ise içtimaî ve dinî hayat şeklinde iki kısımda ele alınan "Sosyal Hayat" üst başlığıyla verilmiştir. İçtimaî hayat kısmında Semerkant ve çevresinde yaşayan Soğd, Türk ve Arap halkları incelenmiş ve bu halkların örf ve adetleri, giyim-kuşamları, yaşantı tarzları, kullandıkları takvimleri, önemli gün ve bayramları, mizaçları ve üstün hasletleri anlatılmıştır. Dinî hayat kısmında ise İslâm öncesinde var olan ve İslâmî dönemden sonra da varlığını sürdüren Budizm, Mecusilik, Maniheizm, Hiris-

tiyanlık, Yahudilik ve diğer inanışların bölgeye girişi ve etkisinden bahsedilmiştir. Ardından Semerkant ve oraya bağlı yerlerde İslam'ın yayılışı başlığıyla bölgenin İslâm'a giriş aşamaları anlatılmıştır. Bölgenin İslamlaşması konusunda yazar, Kuteybe b. Müslim'in bölgeyi fethi ve Ömer b. Abdülaziz'in yoğun çabalarıyla bölgede ihtida hareketlerinin hızlandığını, akabinde daha sonraki halifelerin yanlış tutumları ve baskıcı valilerin bölgeye tayinleri ve adaletsiz uygulamaları sonucu isyan ve irtidat hareketlerinin başladığını ve Nasr b. Seyyar'ın valiliği dönemine kadar (738-748) da devam ettiğini belirtmiştir. Son olarak, Semerkant ve havalisine İslam'ın tamamen hâkim olmasının Abbasi halifesi Me'mun dönemine kadar sürdüğünü ortaya koyan yazar, bu bölümü, Semerkantlılar'ın İslam dinine olan bağlılıklarını temsil eden davranışlarından misaller vererek bitirmiş ve "Sonuç" kısmında, işlediği konuları sade, kısa ve güzel bir anlatımla özetlemiştir.

Semerkant tarihinin Müslümanlar tarafından fethinden itibaren üç yüz yıllık tarihini anlatan bu geniş hacimli eser, yirmi sayfalık zengin bir kaynakçaya sahiptir. Eserde kullanılan uzunluk ölçüleri ve karşılıkları belirtilmiş, günümüze ulaşan tarihi kalıntıların ve tarihi eserlerin fotoğrafları verilmiş, günümüze ulaşmayan Semerkant Camii'nin planı gösterilmiş, İstahrî ve İbn Havkal'ın Maveraünnehir haritaları ile birlikte bölgenin günümüz modern haritalarına yer verilmiş, Sâmîrice, Ârâmice ve İbrânice ile karşılaştırmalı Soğd alfabesi tablosu da verilmiştir. Dizinle birlikte eser sona ermiştir.

Eski dünya olarak adlandırılan ve kadîm milletlerin yaşama merkezi olan Asya kıtasının orta bölümünde yer alan Mâverâünnehir bölgesinin kalbi diyebileceğimiz Semerkant şehri, kültür ve medeniyet birikimimizin en eski şehirlerinden biridir. İslâm öncesi ve sonrası taşımış olduğu tarihi öneme binaen Semerkant şehrinin tarihini İslam şehir tarih yazımına göre düzenlemiş olan akademisyen Osman Aydınlı bu alandaki büyük bir boşluğu bütün zorluklarına rağmen titiz bir çalışmanın ürünü olarak doldurmuştur. Çünkü bizzat şehrin İslamlaşma dönemine ait birebir veya doyurucu bir eser bulunmamasına rağmen gerek umumi İslâm tarih ve coğrafya kitaplarından gerekse bölgedeki diğer şehirler üzerine yazılmış eserlerden kıyasla Semerkant'ın bizim için muğlak olan İslamî ilk üç asrını aydınlatmıştır.